

Danuta Borecka-Biernat

Rola emocji i modelującego wpływu rodziców na kształtowanie agresywnej strategii radzenia sobie gimnazjalistów w sytuacji konfliktu społecznego

Pedagogika Rodziny 5/4, 137-155

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Danuta Borecka-Biernat

Uniwersytet Wrocławski

Rola emocji i modelującego wpływu rodziców na kształtowanie agresywnej strategii radzenia sobie gimnazjalistów w sytuacji konfliktu społecznego

Abstract: The aim of the study was to evaluate the contribution of emotions and parents' coping strategies in a conflict in generating aggressive coping strategy in a social conflict situation in youth. The study made use of the author's questionnaire to test the coping strategies of youth in a social conflict situation (KSMK), a Three-Factor Inventory of Personality States and Traits (TISCO) by C. Spielberger, K. Wrześniewski and the author's questionnaire to test the parents' coping strategies in a social conflict situation perceived by a child. Empirical studies were carried out in gymnasium schools in Wrocław and the surrounding area. They involved 893 adolescents (468 girls and 425 boys) aged 13-15. Based on the analysis of the collected research material it is concluded that the adolescents' participation in a situation threatening to the fulfilment of their own aspirations escalates negative emotions. Aggression is a form of coping with anger and anxiety felt in a social conflict situation. In the light of the carried out studies it was stated that the mother and the father employing a strategy based on aggression contribute to the modelling of a strategy involving aggressive behaviour applied in a social conflict situation by the youth. It should be noted that the characteristics of the role model that makes it easier to be identified with, the sex, plays an important role in the modelling conditions in a conflict situation. There has also been noted that the parent of the opposite sex prefers reactions favouring the aggression strategy of the youth in adolescence.

Key-words: gymnasium youth, emotional reactions, modelling behaviour, aggressive coping strategy, social conflict situations.

Wprowadzenie

Sytuacja konfliktu z drugim człowiekiem uchodzi za jedną z podstawowych trudnych sytuacji społecznych w życiu każdego człowieka [por. Tyszkowa 1986]. W kontekście stosunków interpersonalnych prezentuje ona pewien rodzaj interakcji pomiędzy partnerami, w której wyraźnie uświadamiają sobie dzielące ich różnice interesów, potrzeb czy dążeń i celów [por. Balawajder 2010]. W życiu nastolatków szczególnie częste są trudne sytuacje społeczne zawierające element zagrożenia realizacji dążeń czy osiągnięcia celu [zaspokojenia potrzeb]. Dotychczasowe rezultaty badań wskazują, że młodzież w okresie adolescencji za źródło poczucia stresu uznaje konflikty interpersonalne: konflikt z nauczycielem, sprzeczki z kolegami i innymi członkami rodziny [por. Jaworski 2000; Guskowska i in. 2001; Różańska-Kowal 2004; Woźniak-Krakowian i Wieczorek 2009; Polak 2010; Milkowska 2012].

Najbardziej konfliktowymi obszarami w układzie uczeń-nauczyciel są oceny szkolne, nietaktowne zachowanie nauczyciela oraz władczy nacisk i szywność wymagań [por. Milkowska, 2012]. Z kolei główne powody zatargów rówieśniczych to zaczepki, wyśmiewanie, niesłuszne osądzenia, obmowa, niespełnienie obietnicy, zdrada, niedyskrecja, rywalizacja o stopnie w szkole, o względy u płci przeciwnej, o władzę nad klasą i o prestiż sportowy [por. Różańska-Kowal 2004]. Większość problemów we wzajemnym zrozumieniu rodziców i dzieci wynika ze zmiany stosunku adolescentów do rodziców. Młodzi ludzie są mniej otwarci w stosunku do rodziców, natomiast rodzice często nie radzą sobie z coraz większą autonomią swych dorastających dzieci, starając ją ograniczyć [por. Ornstein, Cartrnsen 1991; Obuchowska 2010]. Wiele konfliktów z rodzicami dotyczy codziennych sytuacji- różnic w gustach, w opiniach, na przykład związanych z wynikami w nauce, ubiorem, muzyką, oglądaniem telewizji, korzystaniem z komputera, spędzaniem czasu wolnego czy późnymi powrotami do domu [por. Jaworski 2000].

Sytuacji konfliktu społecznego nie da się wykluczyć z życia człowieka. Już od narodzin musi on nauczyć się radzić sobie z trudnościami i wyzwaniem, które przed nim stoją. Trudna sytuacja społeczna pobudza do aktywności ukierunkowanej na odzyskanie równowagi pomiędzy wymaganiami a możliwościami realizacyjnymi podmiotu i/lub poprawę stanu emocjonalnego. Aktywność, którą człowiek podejmuje, rozpatruje się w konkretnym kontekście sytuacyjnym jako strategię radzenia sobie w aktualnej sytuacji trudnej [por. Wrześniewski 1996]. Warto zatem zwrócić uwagę, jak młodzież radzi sobie z sytuacjami konfliktowymi, które mają miejsce w szkole, w relacjach z rówieśnikami czy w domu rodzinnym.

Jak już wspomniano, szczególnie stresujące dla dorastającej młodzieży jest środowisko szkolne, zwłaszcza sytuacje konfliktu z nauczycielami i kolegami

ze szkoły. Dotychczasowe wyniki badań wskazują, że młodzież stosuje wiele różnych strategii radzenia sobie z problemami szkolnymi. Wśród wymienianych przez młodych ludzi strategii radzenia sobie w kontekście szkolnych sytuacji trudnych, wyróżnić można zachowania agresywne w stosunku do osób i przedmiotów. Z danych uzyskanych przez J.Różańską-Kowal [2004], A.Woźniak-Krakowian i G.Wieczorek [2009] i G.Milkowską [2012] wynika, że lekcje przedmiotowe i przerwy międzylekcyjne są sytuacjami szczególnie sprzyjającymi agresywnym sposobom odreagowania stanu stresu. W czasie lekcji agresja uczniów polegała między innymi na celowym utrudnianiu nauczycielom prowadzeniu lekcji, niszczeniu osobistych przedmiotów pozostawionych na biurku nauczycielskim, wypowiadaniu złych opinii o nauczycielu do kolegów i rodziców. Podczas przerw międzylekcyjnych ponad połowa badanych uczniów przyznała się, że podejmuje zachowania agresywne. Dominują przejawy agresji fizycznej (szturchanie, popychanie, kopanie), a spośród form agresji słownej występują przewiska, wyśmiewanie i drwiny. Szczególnie zagrożenie podczas przerw międzylekcyjnych stanowią pomieszczenia odosobnione, w których uczniowie przebywają najczęściej bez obecności nauczyciela [szatnia, korytarz, ubikacja]. Uczniowie zapytani o przyczyny agresji na przerwie wskazują, m.in. na załatwianie porachunków i konflikty. Znaczna część uczniów popada w konflikty z innymi uczniami i z tych powodów przeżywa stany przykrych napięć emocjonalnych. Napięcia te uczniowie najczęściej rozładowują w postaci kłótni i/lub bójek.

Interesujące badania nad strategiami radzenia sobie z sytuacjami konfliktowymi w grupie rówieśniczej przeprowadził A.Frączek [2003]. W badaniach wzięły udział dorastające dzieci dziesięcio- jedenasto- i piętnastoletnie mieszkające w Izraelu, w Filandii, w Polsce i we Włoszech. Wyniki tych badań dowodzą, że dziewczynki lepiej niż chłopcy radzą sobie z konfliktami i częściej dążą do porozumienia. U chłopców zaś częściej występuje strategia agresywna niż u dziewcząt. Agresja chłopców i dziewcząt przyjmuje odmienne formy. U tych ostatnich bywa bardziej pośrednia, jest skrywana, służy do obrony. Ma ona charakter bierny, przyjmuje postać skarżenia, oskarżania, dąsania się i uczuciowego odrzucania. Chłopcy stosują jawne, fizyczne, bardziej aktywne i bezpośrednie formy agresywnego zachowania. Badania te wykazały, że u dzieci młodszych częściej występuje agresja fizyczna i instrumentalna, u starszych- agresja słowna oraz wroga.

Sytuacje konfliktowe z rodzicami stanowią w miarę dorastania coraz ważniejsze źródło napięć. R.Jaworski [2000] zauważa, że konflikty w relacjach dziecko-rodzic stanowią w okresie adolescencji zjawisko powszechne. Dzieci w starszym wieku szkolnym pragną się wyzwolić spod kurateli rodziców i całym swym postępowaniem domagają się przyznania większych niż dotychczas praw. Napotkane przeszkody i niepowodzenia oraz stawiane przez rodziców zakazy i ogranic-

zenia powodują reakcje złości, wyrażające się w aroganckich odpowiedziach, trzaskaniu drzwiami, czasem płaczu lub bezpośrednich aktach agresji skierowanej na przedmioty lub osoby. W stosunku do rodziców agresja dorastających dzieci przejawia się w słowach, ironicznych wypowiedziach, ignorowaniu poleceń lub milczeniu. Autor ustalił, że w sytuacjach konfliktowych nastolatek często wykazuje wiele bezwzględności, agresywności, brutalności, obojętności a nawet cynizmu. Ponadto z badań B.Lachowskiej [2010] wynika, że adolescenty 14- i 15-letni w sytuacji konfliktu z rodzicami spostrzegają siebie jako bardziej agresywnych i mniej kompromisowych wobec swoich rodziców, szczególnie w relacji z matką.

Sytuacja konfliktowa, która stanowi immanentny element interakcji społecznych wywołuje silne napięcie emocjonalne o negatywnym zabarwieniu. Utrzymujące się pobudzenie emocjonalne o dużym nasileniu i zabarwieniu negatywnym stanowi podstawę do zachowań agresywnych, irytacji, wybuchów wściekłości i innych z pozoru nieuzasadnionych reakcji emocjonalnych, które można zaobserwować w różnego typu zachowaniach o charakterze destrukcyjnym [por. Terelak, 2001]. Rodzajem emocji, które prowadzą do zachowań agresywnych, są te zgodne z sekwencją: irytacja-złość-gniew. Ich natężenie określa nasilenie i formę agresji. Jak zauważa W.Łosiak [2009], emocje złości i gniewu są pokrewnymi stanami emocjonalnymi, które łączy podobieństwo na poziomie subiektywnego przeżywania, a także powiązanie z zachowaniami agresywnymi. Zdaniem L.Rosenzweiga [1976], S.Berkowitza [1992] emocje gniewu i złości uruchamiają działania ukierunkowane na odzyskanie zagrożonych lub utraconych celów działania i prowadzą do zachowań agresywnych. Do tego stanowiska skłania się Z.Skorny [1987, s.97] mówiąc: „ subiektywnym odpowiednikiem agresji jest występowanie emocji gniewu i złości, chęci szkodzenia, dokuczania, wyrządzenia przykrości lub zdawania bólu”.

Z kolei emocje w sekwencji: niepokój-lęk-strach na ogół prowadzą do wycofania się, ucieczki [por. Borecka-Biernat, 2006, Łosiak, 2009]. Wydaje się, że w warunkach naturalnych gniew jest emocją facylitującą czynności walki, natomiast strach facylituje czynność ucieczki. Jednakże obserwacje wykazują, że kiedy człowiek nie ma gdzie uciekać, kiedy nie ma już żadnej możliwości poza samą agresją albo atakowaniem, wtedy lęk może być powodem ataku. Na współwystępowanie relacji lek-agresja zwraca uwagę J.Ranschburg [1993, s.137] porównując lęk i agresję do dwustronnego płaszcza: „agresja i lękliwość są dwiema stronami tego samego zjawiska [...] jest to podobne do dwustronnego płaszcza: jeśli strona lękliwa jest na zewnątrz, agresja skierowuje się do wewnątrz, jeśli natomiast agresja znajduje się na wierzchu, wewnątrz z pewnością będzie można odnaleźć lękliwość”. Warto jeszcze nawiązać do wypowiedzi A.Keipińskiego [1992, s.292]: „ w agresji bowiem człowiek wychodzi z lękowej pozycji zaszczucia i maksymalnego skurczenia się własnej czasoprzestrzeni, z wściekłością i rozpaczą

uderza w świat otaczający. Zniszczenie jakiegoś fragmentu tego świata przynosi mu ulgę i poczucie, że jest zwycięzcą, że nie tylko klęska jest jego przeznaczeniem”. Tak więc agresja stanowi skuteczną formę radzenia sobie z lękiem odczuwanym w sytuacjach społecznych. Reakcja ta pomaga rozładować napięcie lękowe lub też ukryć lęk [por. Eysenck 2001; Nitendel-Bujakowa 2001]. Warto zauważyć, że wpływ lęku na zachowanie zależy od jego nasilenia [por. Kubacka-Jasiecka 1996; Eysenck 2001; Leary, Kowalski 2001; Nitendel-Bujakowa 2001]. Lęk osiągając wysoki poziom intensywności uniemożliwia skuteczne przezwyciężenie trudności, hamuje spontaniczną aktywność ludzką, wywołuje u człowieka utratę kontroli nad własnym zachowaniem, wycofanie i ucieczkę z trudnej sytuacji lub agresywny wzór zachowania, natomiast przy słabym i umiarkowanym poziomie lęku jednostka podejmuje wysiłek zmierzający do rozwiązania problemu poprzez reorganizację ukierunkowaną na cel czynności. Z tego wynika, że niskie nasilenie lęku może działać mobilizująco na zachowanie człowieka, to jego duże nasilenie je dezorganizuje, ponieważ sprzyja spostrzeganiu wielu sytuacji jako zagrażających, nawet jeśli obiektywnie takimi nie są.

Warto jeszcze dodać, że trudne sytuacje społeczne mogą spowodować u jednostki wystąpienie pozytywnych emocji i zadowolenie z możliwości przezwyciężenia trudności. Pozytywne emocje sprzyjają myśleniu, twórczości oraz zwiększają elastyczność reakcji, co za tym idzie, współdziałają w eksperymentowaniu, odkrywaniu nowych zjawisk, szukaniu nowych rozwiązań [por. Fredrickson 2001]. Ciekawość stanowi jedną z możliwych reakcji emocjonalnych o znaku dodatnim, która wzbudza zachowania przyczyniające się do rozwiązywania problemów. Odzwierciedla ona intensywne pragnienie poszukiwania, odkrywania i chęci rozumienia nowych cech środowiska [por. Doliński 2000; Voss, Keller 2006; Łaguna, Bąk 2007; Spielberger, Reheiser 2009]. Zatem pewne sprzeczności, nowości czy też chęć poznawania cech sytuacji, wzbudzają reakcje emocjonalne o charakterze ciekawości.

Jak widać trudne sytuacje społeczne generują emocje pozytywne, które sprzyjają aktywnemu zmaganiu się z trudnościami oraz emocje negatywne. Te ostatnie są na ogół stanem przykrym dla człowieka i dlatego dąży on do uwolnienia się od tych emocji. Broniąc się przed nimi, stosuje agresję, która zakłada konieczność zbliżenia się do przedmiotu zagrożenia, aby go zniszczyć, co umożliwia zredukowanie napięcia emocjonalnego.

Z tego, co już wiemy człowiek ma w swoim repertuarze, charakterystyczne dla siebie jako osoby, strategie radzenia sobie z trudnymi sytuacjami interakcji społecznych. Strategie te stanowią formy zachowania nabytego zgodnie z ogólnymi zasadami uczenia się. Środowiskiem stwarzającym naturalne warunki sprzyjające uczeniu się sposobów reagowania w odpowiedzi na sytuacje trudne jest rodzina, a rodzice są nierzadko pierwszymi modelami dla dziecka

określonych strategii radzenia sobie z trudnościami. M.Tyszkowa [1986] uznała, iż główne wzory reagowania na trudności dziecko znajduje w zachowaniu się rodziców w sytuacjach napięć emocjonalnych oraz w ich ustosunkowaniu się do trudności i niepowodzeń dziecka w działaniu.

Badania dowiodły, że większość agresywnych dzieci pochodzi z rodzin, gdzie jedno lub oboje rodziców to osoby agresywne [por. Cywińska 2005; Wolińska 2013]. Agresywne formy zachowań w konfliktach dziecięcych są przełożeniem konfliktów rodzinnych, które stanowią dla dzieci negatywny wzorzec w tym względzie. W rodzinach skłóconych częste awantury, ostre zwroty, sceny bójek, niszczenie lub rzucanie przedmiotami oraz trzaskanie drzwiami dziecko przyjmuje jako swoje, stosuje je nie tylko w kontaktach z rodzicami, rodzeństwem, ale przenosi je także na teren szkoły, arogancko zachowuje się wobec nauczycieli, jest agresywne w kontaktach rówieśniczych, uczy się rozwiązywać konflikty przy użyciu siły, zwłaszcza, gdy obserwuje korzystny rezultat agresywnego zachowania [por. Patterson 1986; Urban 2005]. Agresywne matki i ojcowie to niekwestionowana przyczyna agresywności ich dziecka i powielanie przez niego modelu agresywnych interakcji [por. Rostowska 1996]. Niewątpliwie dziecko oglądające agresywne sceny u swoich rodziców przyjmuje od nich agresywny model relacji społecznych. A oprócz tego obserwując niezawodne skutki aktów agresji, nabiera przekonania, że agresja jest skutecznym sposobem rozwiązywania problemów i przekonanie to włącza w kontekst interakcji społecznych, czego wyrazem są jego własne zachowania agresywne [por. Obuchowska 2001]. Rozpoczyna się więc naturalny proces uczenia się agresji jako sposobu na rozwiązywanie sytuacji konfliktowych i usuwanie stanu frustracji. Zatem transmisja zachowań agresywnych uwarunkowanych społecznie ma miejsce wówczas, gdy dziecko przyjmuje ze środowiska rodzinnego agresywne formy zachowań i traktuje je jako skuteczne sposoby radzenia sobie z trudną sytuacją.

Problemy i hipotezy badawcze

Badania zmierzają do odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

1. Czy istnieje i jaka jest zależność między poziomem i treścią emocji a strategią agresji radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego?
2. Czy występuje, a jeżeli tak, to w jakim stopniu, związek między strategią agresji stosowaną przez młodzież w sytuacji konfliktu społecznego a prezentowanym modelem strategii agresywnego radzenia sobie przez ich rodziców (jednego lub obojga) w tej sytuacji?
3. Jaki zespół zmiennych emocjonalnych i rodzinnych ma związek z faktem, że w trakcie sytuacji konfliktu społecznego nasila się strategia agresji u młodzieży?

Tak sformułowane pytania badawcze pozwalają na postawienie następujących

hipotez, których weryfikacji posłuży analiza wyników przeprowadzonych badań empirycznych:

H.1 Młodzież o wysokim poziomie emocji negatywnych cechuje się większą podatnością na stosowanie w sytuacji konfliktu społecznego strategii agresji.

H.2 Prezentowanie modelu strategii agresywnego radzenia sobie przez rodziców (jednego lub obojga) w sytuacji konfliktu społecznego sprzyja wyuczeniu strategii agresywnego radzenia sobie ich dorastających dzieci w tej sytuacji.

H.3 Strategia agresywnego radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego wiąże się wysokim poziomem emocji negatywnych i prezentowanym modelem agresywnej strategii radzenia sobie przez rodziców (jednego bądź obojga) w sytuacji konfliktu społecznego.

Metoda badań własnych, grupa osób badanych

Pomiar. W badaniach posłużono się Trójczynnikiem Inwentarzem Stanów i Cech Osobowości (TISCO) C.Spielbergera i K.Wrześniewskiego [por. Wrześniewski 1991], autorskim kwestionariuszem do badania strategii radzenia sobie rodziców w sytuacji konfliktu społecznego w percepcji dziecka (SRwSK) [por. Borecka-Biernat 2013] i autorskim kwestionariuszem do badania strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego (KSMK) [por. Borecka-Biernat 2012].

Trójczynniki Inwentarz Stanów i Cech Osobowości TISCO jest polską wersją amerykańskiego testu Saint-Trait Personality Inventory (STPI) opracowanego przez zespół C.Spielbergera [por. Wrześniewski, 1991]. TISCO składa się z dwóch niezależnych części. Część pierwsza (SPI) jest przeznaczona do pomiaru lęku, gniewu i ciekawości, traktowanych jako stany emocjonalne, odczuwane w danym momencie. Część druga (TPI) używana jest do badania tych samych emocji, traktowanych jako cechy osobowości. Tak więc test zawiera 6 podskal: lęk jako stan i lęk jako cecha, gniew jako stan i gniew jako cecha oraz ciekawość jako stan i ciekawość jako cecha. Każda z podskal składa się z 10 krótkich, prostych stwierdzeń, odnoszących się do subiektywnych odczuć jednostki. Wyniki dotyczące rzetelności i trafności TISCO są zadawalające i są zbliżone do oryginalnej wersji STPI .

Kwestionariusz autorski SRwSK składa się z dwóch wersji: „Moja matka” i „Mój ojciec”. Przeznaczony jest do badania strategii radzenia sobie rodziców w sytuacji konfliktu społecznego, przy czym zachowania te poznawane są w percepcji ich dorastających dzieci. Narzędzie własnego autorstwa posiada opisy 16 sytuacji konfliktu społecznego w wersji „Moja matka” i taką samą liczbę opisów w wersji „Mój ojciec”. Do każdej z sytuacji podano cztery zachowania wyrażające radzenie sobie rodziców w sytuacji konfliktu społecznego w percepcji ich dziecka -pierwsze odnosi się do agresywnego radzenia („A”), drugie do unikowego radze-

nia („U”), trzecie do uległego radzenia („U1”), a czwarte do zadaniowego radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego („Z”). Każdej z czterech możliwych odpowiedzi przyporządkowano wartość liczbowa od 0 do 1. Suma punktów stanowiła wskaźnik liczbowy określający stopień natężenia każdej z tych strategii. Im wyższa wartość liczbowa wskaźnika, tym w większym stopniu dziecko spostrzeża swoich rodziców jako stosujących daną strategię. Metoda spełnia podstawowe wymogi psychometryczne. Normy opracowano na podstawie badania próby uczniów w wieku 13-15 lat, posiadających obojga rodziców.

Kwestionariusz autorski KSMK przeznaczony jest do badania strategii radzenia w sytuacji konfliktu społecznego podejmowanej przez młodzież w wieku dorastania. Składa się z opisu 33 sytuacji konfliktu społecznego. Do każdej sytuacji podano 4 zachowania wyrażające radzenie sobie z sytuacją konfliktu społecznego - pierwsze odnosi się do agresywnego radzenia („A”), drugie do unikowego radzenia („U”), trzecie do uległego radzenia („U1”), a czwarte do zadaniowego radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego („Z”). Wyniki uzyskuje się dla każdej skali oddzielnie, poprzez sumowanie zaznaczonych zachowań w 33 sytuacjach, należących do danej skali. Ponieważ skale składają się z 33 pozycji, osoby badane mogą w każdej z nich uzyskać od 0 do 33 punktów. Kwestionariusz *KSMK* charakteryzuje się korzystnymi parametrami psychometrycznymi. Opracowane są normy na próbie młodzieży w wieku 13-15 lat w skali stenowej.

Próba osób badanych. Przebadano grupę 468 dziewczynek i 425 chłopców w wieku 13-15 lat. Ogółem w przeprowadzonych badaniach wzięło udział 893 osób. Badani byli uczniami pierwszych, drugich i trzecich klas gimnazjalnych z Wrocławia i okolicznych miejscowości. Badania miały charakter grupowy, a przeprowadzono je na terenie szkół.

Analiza wyników badań

W celu sprawdzenia możliwych zależności między poziomem lęku, gniewu i ciekawości rozumianych jako aktualny stan emocjonalny i jako cecha osobowości a strategią agresji radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego skorelowano wyniki w skalach Inwentarza TISCO i w skali Agresja („A”) kwestionariusza KSMK. Współczynniki korelacji r- Pearsona dla całej grupy oraz dla grup wydzielonych ze względu na płeć są przedstawione w tabeli 1.

Tabela 1. Zestawienie wartości współczynnika korelacji r-Pearsona między skalami inwentarza TISCO a skalą Agresja („A”) kwestionariusza KSMK dla całej grupy (N=893) oraz dla dziewcząt (N=468) i chłopców (N=425)

Skale kwestionariusza TISCO	Współczynnik korelacji	Skala „A” kwestionariusza KSMK		
		Dziewczeta	Chłopcy	Ogółem

Gniew -stan	r	0,25	0,27	0,27
	p	0,001	0,001	0,001
Gniew -cecha	r	0,30	0,33	0,32
	p	0,001	0,001	0,01
Lęk -stan	r	0,002	0,17	0,08
	p	n.i.	0,001	0,02
Lęk -cecha	r	0,09	0,22	0,13
	p	n.i.	0,001	0,001
Ciekawość- stan	r	-0,03	-0,09	-0,06
	p	n.i.	n.i.	n.i.
Ciekawość- cecha	r	-0,03	-0,06	-0,04
	p	n.i.	n.i.	n.i.

n.i.-nieistotne

Z tabeli 1 wynika, że korelacja między gniewem jako stanem emocjonalnym, odczuwanym w danym momencie a skalą strategii agresji jest istotna statystycznie ($p < 0,001$) dla całej grupy ($r = 0,27$) oraz oddzielnie dla dziewcząt ($r = 0,25$) i chłopców ($r = 0,27$). Daje się zauważyć niską zależność: im wyższy poziom gniewu rozumiany jako chwilowy stan przeżywany w związku z sytuacją konfliktu społecznego, w jakiej młodzież szkolna się znajduje, tym częściej wykorzystuje ona w działaniu strategię agresji. Można przyjąć, iż wraz ze wzrostem gniewu o charakterze sytuacyjnym będzie rosła wartość agresywnego sposobu radzenia sobie z sytuacją konfliktu społecznego. Ponadto uzyskano znaczącą niską dodatnią korelację między gniewem jako cechą osobowości a skalą strategii agresji radzenia sobie dla całej grupy ($r = 0,32$) oraz dla dziewcząt ($r = 0,30$) i chłopców ($r = 0,33$). Wydaje się więc, że u młodzieży poziom cechy gniewu decyduje o nasileniu strategii agresji radzenia sobie. Interpretacja uzyskanej zależności jest następująca: im wyższy poziom wyuczony dyspozycji do reagowania gniewem, tym częściej dorastająca młodzież w sytuacji konfliktu społecznego stosuje strategię agresji.

Na podstawie tabeli 1 daje się zauważyć słabą zależność między lękiem jako aktualny stan emocjonalny, przeżywany w sytuacji konfliktu społecznego a strategią agresji radzenia sobie w całej grupie badanej młodzieży ($r = 0,08$). Wyniki analiz statystycznych pozwalają jednocześnie sądzić, iż wspomniane relacje w pewnym stopniu determinowane są czynnikiem płci badanych osób, bowiem istotne są one w gronie chłopców ($r = 0,17$), natomiast nie są istotne dla dziewcząt. Współzależności dają się zinterpretować w ten sposób: im wyższy poziom lęku rozumiany jako stan emocjonalny, odczuwany w danym momencie, tym wyższy poziom strategii agresji radzenia sobie młodzieży (ogółem badanych, chłopcy) w sytuacji konfliktu społecznego. Uzyskano słaby współczynnik korelacji, statystycznie istotny ($p < 0,001$), między poziomem lęku rozumianego jako

cecha osobowości a strategią agresji radzenia sobie dla całej grupy ($r=0,13$), który potwierdza się w grupie chłopców ($r=0,22$), natomiast w grupie dziewcząt nie osiąga poziomu istotności. Interpretacja uzyskanej zależności jest następująca: im wyższy poziom cechy lęku, tym częściej dorastający (ogółem badanych, chłopcy) w sytuacji konfliktu społecznego stosuje strategie agresji. Należy sądzić, iż wyuczona dyspozycja do spostrzegania sytuacji społecznych obiektywnie niegroźnych jako zagrażających i reagowania na nie lękiem nieproporcjonalnym do wielkości zagrożenia ma związek z wyuczoną dyspozycją do agresywnego radzenia sobie młodzieży z sytuacją konfliktu społecznego.

Z tabeli 1 wynika, że korelacja między ciekawością jako aktualny stan emocjonalny a skalą strategii agresji jest nieistotna statystycznie dla całej grupy badanej młodzieży oraz dla grup wydzielonych ze względu na płeć ($p<0,05$). Nie ma także istotnej współzależności między ciekawością rozumianą jako względnie stała cecha osobowości a strategią agresji radzenia sobie dla całej grupy badanej młodzieży oraz dla grup wydzielonych ze względu na płeć. Pozwala to sądzić, że wyuczona dyspozycja do spostrzegania sytuacji trudnych jako wyzwanie i reagowanie na nie ciekawością nie ma związku z wyuczoną dyspozycją do agresywnego sposobu radzenia sobie młodzieży z sytuacją konfliktu społecznego.

Z tego co już wiemy, współczynniki korelacji r-Pearsona kształtują się na poziomie słabym i niskim, jednakże są istotne statystycznie ($p<0,001$) - przemawiają za tym, że podatna na przeżywanie gniewu i lęku o zróżnicowanej genezie (stan, cecha) okazuje się młodzież stosująca w sytuacjach konfliktu społecznego strategie agresji. Oznacza to, iż jest ona skłonna reagować emocjami negatywnymi (gniew, lęk) w sytuacjach konfliktu społecznego.

Charakterystyki związku między strategiami radzenia sobie rodziców- matek i ojców (SRwSK) a strategią agresji radzenia sobie, stosowaną przez młodzież w sytuacjach konfliktu społecznego (KSRK), dokonano za pomocą współczynnika korelacji r-Pearsona. Rezultaty zastosowania tej metody przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Współczynniki korelacji r-Pearsona między wynikami w skalach kwestionariusza SRwSK a rezultatami w Skali agresji „A” w kwestionariuszu KSMK dla całej grupy (Og. N=893) oraz dla dziewcząt (Dz. N=468) i chłopców (Chł. N=425)

Skale kwestionariusza SRwSK	Współczynnik korelacji	Skala „A” kwestionariusza KSMK		
		Dziewczęta	Chłopcy	Ogółem

Matka	Strategia agresji	r	0,56	0,41	0,49
		p	0,01	0,001	0,01
	Strategia uniku	r	0,17	0,17	0,17
		p	0,001	0,001	0,001
	Strategia ulegania	r	-0,13	-0,10	-0,11
		p	0,005	0,05	0,001
	Strategia zadaniowa	r	-0,43	-0,35	-0,39
		p	0,01	0,001	0,01
Ojciec	Strategia agresji	r	0,33	0,30	0,31
		p	0,001	0,001	0,01
	Strategia uniku	r	-0,15	-0,03	-0,10
		p	0,001	n.i.	0,004
	Strategia ulegania	r	0,06	-0,07	-0,004
		p	n.i.	n.i.	n.i.
	Strategia zadaniowa	r	-0,20	-0,22	-0,20
		p	0,001	0,001	0,001

n.i.-nieistotne

Współczynniki korelacji między strategią agresji radzenia sobie młodzieży a strategiami radzenia sobie matek wskazują na występowanie istotnych zależności w zakresie strategii agresji radzenia sobie matek w grupie młodzieży ($r=0,49$) oraz w zakresie tej samej strategii w grupie dziewcząt ($r=0,56$) i chłopców ($r=0,41$). Wskaźniki korelacji zachodzące między strategią agresji radzenia sobie matek a agresywnym radzeniem sobie młodzieży są umiarkowane. Również udział w kształtowaniu strategii agresji radzenia sobie młodzieży mają matki, które w sytuacjach konfliktu społecznego stosują strategię polegającą na ucieczce od problemów ($r = 0,17$; Og.; Dz.; Chł.). Warto dodać, iż zależność między strategią polegającą na unikaniu konfliktów przez matki w percepcji dorastającej młodzieży a poziomem jej strategii agresji okazała się słaba, prawie nic nie znacząca. Natomiast strategie ulegania i zadaniowa prezentowane przez matki uzyskały wskaźnik ujemny, zarówno w grupie młodzieży (Ul: $r=-0,11$; Z: $r=-0,39$) oraz w grupie dziewcząt (Ul: $r=-0,13$; Z: $r=-0,43$) i chłopców (Ul: $r=-0,10$; Z: $r=-0,35$) stosujących w sytuacjach konfliktu społecznego strategię agresji. Uzyskane współzależności upoważniają do wniosku, że dla powstania strategii agresywnej u młodzieży istotne znaczenie ma spostrzegana u matki strategia agresji stosowana w sytuacjach konfliktu społecznego. Świadczy to o tym, iż matki spostrzegane jako stosujące strategię opartą na agresji przyczyniają się do modelowania u dorastających (cała grupa oraz ze względu na płeć) strategii polegającej na zachowaniu agresywnym, wykorzystywanej w sytuacjach konfliktu społecznego.

Uzyskane współczynniki korelacji między strategią agresji młodzieży a strategiami radzenia sobie ojców wskazują na występowanie istotnych zależności w zakresie strategii o charakterze agresji ojców w grupie młodzieży ($r=0,31$) oraz

w zakresie tej samej strategii w grupie dziewcząt ($r=0,33$) i chłopców ($r=0,30$). Jednakże wskaźniki korelacji zachodzące między strategią agresji radzenia sobie ojców a agresywnym radzeniem sobie młodzieży nie są wysokie. Związek w zakresie strategii polegającej na unikaniu konfliktów przez ojców przyjmuje wartość ujemną w grupie młodzieży ($r=-0,10$) oraz w grupie dziewcząt ($r=-0,15$) wykazującej wyuczoną dyspozycję do agresywnego sposobu radzenia sobie z sytuacjami konfliktu społecznego. Podobnie wskaźnik ujemny uzyskała zależność między strategią zadaniową ojców a strategią agresji w grupie młodzieży ($r=-0,20$) oraz w grupie dziewcząt ($r=-0,20$) i chłopców ($r=-0,22$). Stwierdzono brak istotnego związku między strategią uległego radzenia sobie ojców a strategią agresji radzenia sobie młodzieży (dla całej grupy i dla dziewcząt i chłopców oddzielnie) w sytuacjach konfliktu społecznego. Z badań wynika, że istotne znaczenie w kształtowaniu strategii agresji radzenia sobie w badanej grupie młodzieży dorastającej (cała grupa oraz ze względu na płeć) ma wpływ także postać ojca, który zmagając się z sytuacją konfliktu społecznego, stosuje strategię agresji.

W celu dokładniejszego przeanalizowania, jaki zespół zmiennych emocjonalnych i rodzinnych współdeterminuje poziom strategii agresji radzenia w sytuacji konfliktu społecznego u młodzieży, przeprowadzono analizę krokowej regresji wielokrotnej. Za zmienną zależną przyjęto wyniki w skali „A” kwestionariusza KSMK; jako zbiór zmiennych niezależnych potraktowano wyniki w sześciu skalach (Gniew-stan i Gniew-cecha, Lęk-stan i Lęk-cecha oraz Ciekawość-stan i Ciekawość –cecha) inwentarza TISCO i w czterech skalach (Agresywne radzenie sobie w sytuacji konfliktu społecznego („A”), Unikowe radzenie sobie w sytuacji konfliktu społecznego („U”), Uległe radzenie sobie w sytuacji konfliktu społecznego („U1”) i Zadaniowe radzenie sobie w sytuacji konfliktu społecznego („Z”)) kwestionariusza KSRwSK w wersji „Moja matka” i „Mój ojciec”. Wyniki przedstawiono w tabeli 3.

Tabela 3. Krokowa regresja wielokrotna wyniku w Skali agresji („A”) kwestionariusza KSMK względem skal kwestionariusza TISCO i KSRwSK w wersji „Moja matka” i „Mój ojciec”: wyniki dla całej grupy (N=893) oraz dla dziewcząt (N=468) i chłopców (N=425)

Osoby badane	Zmienna	Beta	B	Błąd st. B	t	Poziom p<
Ogółem	Gniew-stan	0,10	0,07	0,02	3,48	0,0005
	Gniew-cecha	0,15	0,11	0,02	5,19	0,000001
	„A” matka	0,22	0,45	0,07	6,15	0,000001
	„U1” matka	-0,11	-0,27	0,08	-3,38	0,0008
	„Z” matka	-0,23	0,32	0,05	-5,79	0,000001
	„U” ojciec	-0,12	-0,26	0,07	-3,75	0,0002
	„Z” ojciec	-0,12	-0,18	0,05	-3,59	0,0004
	W.wolny		5,85	0,97	6,05	0,000001

Współczynnik korelacji wielokrotnej: $R=0,57$ Współczynnik wielokrotnej determinacji: $R^2=0,32$ Istotność równania: $F(7,885)=59,22$; $p<0,0001$ Błąd std. Estymacji: 3,85						
Dziewczeta	Gniew-cecha	0,17	0,13	0,03	4,55	0,000007
	„A” matka	0,38	0,73	0,08	8,72	0,000001
	„Z” matka	-0,17	-0,24	0,06	-3,99	0,000008
	W.wolny		2,34	0,85	2,74	0,006
Współczynnik korelacji wielokrotnej: $R=0,58$ Współczynnik wielokrotnej determinacji: $R^2=0,34$ Istotność równania: $F(3,464)=79,19$; $p<0,0001$ Błąd std. Estymacji: 3,79						
Chłopcy	Gniew-cecha	0,23	0,17	0,03	5,41	0,000001
	„A” matka	0,25	0,54	0,10	5,34	0,000001
	„Z” matka	-0,17	-0,23	0,06	-3,69	0,0003
	W.wolny		2,59	0,97	2,67	0,008
Współczynnik korelacji wielokrotnej: $R=0,48$ Współczynnik wielokrotnej determinacji: $R^2=0,23$ Istotność równania: $F(3,421)=42,86$; $p<0,0001$ Błąd std. Estymacji: 4,06						

Legenda: „A” - strategia agresji w sytuacji konfliktu społecznego, „U” - strategia uniku w sytuacji konfliktu społecznego, „Ul” - strategia uległości w sytuacji konfliktu społecznego, „Z” - strategia zadaniowa w sytuacji konfliktu społecznego

Pierwszą analizę przeprowadzono na wynikach całej grupy badanej młodzieży, bez względu na płeć. Jak widać w tabeli 3, siedem zmiennych miało istotny wpływ na strategię agresji radzenia sobie młodzieży w sytuacjach konfliktu społecznego: gniew jako aktualny stan emocjonalny, gniew jako cecha osobowości, strategia agresji, strategia uległości i strategia zadaniowa matki oraz strategia uniku i strategia zadaniowa ojca. Pozostałe zmienne uwzględnione w badaniu okazały się nieistotnymi wyznacznikami strategii agresji stosowanej przez młodzież w konflikcie. Współczynnik determinacji wielokrotnej $R^2=0,32$ i wskazuje, że 32% wariacji zmiennej zależnej „strategia agresji radzenia sobie młodzieży w konflikcie” została wyjaśniona oddziaływaniem przyjętego zespołu zmiennych niezależnych. Wartości *Beta* wskazują, że im wyższy poziom gniewu odczuwany jako chwilowy stan emocjonalny przeżywany w związku z sytuacją konfliktu społecznego i wyższy poziom gniewu jako cecha osobowości oraz wyższy poziom strategii agresji matki w sytuacji konfliktu społecznego i niższy poziom strategii destrukcyjnych (unik, uległość) matki i ojca oraz niższy poziom strategii zadaniowej matki i ojca, tym wyższy poziom agresji jako strategii radzenia sobie dorastających w sytuacjach konfliktu społecznego. Można również to zinterpretować w ten sposób, że obok wielu czynników, które potencjalnie mogą mieć wpływ na poziom agresywnej strategii stosowanej przez młodzież w sytu-

acji konfliktu społecznego, strategii tej przede wszystkim sprzyja wyższy poziom gniewu o charakterze sytuacyjnym i wyższy poziom wyuczonej dyspozycji do reagowania gniewem oraz dostarczenie dorastającym dzieciom wzorów agresywnego reagowania matki na konflikt.

Przeprowadzono odrębne analizy dla grup wydzielonych ze względu na płeć (por. tab.3). Z obliczeń wynika, iż ważną rolę determinującą dla strategii agresji radzenia w konflikcie przez dziewczęta odgrywa gniew jako cecha osobowości, strategia agresji matki i strategia zadaniowa matki. Współczynnik determinacji wielokrotnej ukazuje, że 34% zmienności agresywnego sposobu radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego u dziewcząt zostało wyjaśnione oddziaływaniem przyjętego zespołu zmiennych niezależnych. Pozostałe zmienne uwzględnione w badaniu okazały się nieistotnymi wyznacznikami strategii agresji w grupie dziewcząt. Parametry równania regresyjnego, w tym jego istotność, świadczą jednak o tym, że wyższy poziom wyuczonej dyspozycji do reagowania gniewem, wyższy poziom strategii agresji matki i niższy poziom strategii zadaniowej matki w sytuacji konfliktu społecznego mają istotny wpływ na poziom strategii agresji radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego przez dziewczęta. Jak widać, agresywne wzory reagowania na konflikt znajdują dziewczęta w zachowaniu się matki w sytuacjach konfliktu społecznego.

Sprawdzono też, jaki zespół zmiennych emocjonalnych i rodzinnych ma wpływ na poziom strategii agresji chłopców w sytuacji konfliktu społecznego. Spośród czternastu zmiennych niezależnych trzy były istotne w równaniu regresyjnym. Są nimi: gniew jako cecha osobowości, strategia agresji matki oraz strategia zadaniowa matki. Współczynnik wielokrotnej determinacji jest niewysoki ($R^2=0,23$), co oznacza, że może istnieć stosunkowo wiele innych zmiennych współdeterminujących poziom strategii agresji radzenia sobie chłopców w sytuacji konfliktu społecznego. Wartości *Beta* wskazują, że im wyższy poziom gniewu rozumiany jako względnie stała cecha osobowości, wyższy poziom strategii agresji matki i niższy poziom strategii zadaniowej matki w sytuacji konfliktu społecznego, tym wyższy poziom strategii agresji radzenia sobie chłopców w sytuacji konfliktu społecznego. Z tego wynika, że agresywne wzory reagowania na konflikt znajdują chłopcy w zachowaniu się matki w sytuacjach konfliktu społecznego.

Podsumowując dokonaną analizę regresji, należy skonstatować, że przyjęte zmienne emocjonalne i rodzinne nie są mocnymi predyktorami agresywnej strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego, co oznacza, że może istnieć stosunkowo wiele innych zmiennych współdeterminujących poziom strategii agresji radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego.

Podsumowanie wyników badań

Na podstawie analizy zebranego materiału badawczego stwierdza się, że wpływ na strategię agresji radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego ma przede wszystkim gniew jako stan emocjonalny odczuwany w związku z konfliktem i wyuczona dyspozycja do reagowania gniewem. Można przypuszczać, że wraz ze wzrostem poziomu stanu gniewu i cechy gniewu będzie rosło nasilenie strategii agresji radzenia sobie młodzieży (ujmując grupę całościowo i ze względu na płeć) w sytuacji konfliktu społecznego [por. Pufal-Struzik 1997; Terelak 2001; Łosiak 2009]. Ponadto odnotowano istotne dodatnie związki między strategią agresji radzenia sobie chłopców a lękiem jako aktualnym stanem emocjonalnym przeżywanym w sytuacji konfliktu społecznego i lękiem jako cechą osobowości. Jak się okazuje bardziej podatni na przeżywanie lęku o zróżnicowanej genezie (stan, cecha) w sytuacji konfliktu społecznego okazali się chłopcy. Można oczekiwać, że im wyższy o zróżnicowanej genezie poziom lęku (stan, cecha), tym większe nasilenie strategii agresji radzenia sobie chłopców w sytuacji konfliktu społecznego [por. Kubacka-Jasiecka 1986; Borecka-Biernat 2006]. Zastanawiać musi fakt, dlaczego nie odnotowano podobnych relacji w odniesieniu do dziewcząt. Podejmując próbę wyjaśnienia tego zjawiska, można odwołać się do form zachowań agresywnych. Można przypuszczać, że wysoki poziom lęku u dziewcząt powoduje formy zachowań agresywnych nie wprost, polegające na nieufnym, nieprzychylnym czy wrogim nastawieniu do otoczenia [por. Harwas-Napierała 1987; Ranschurg 1993; Leary, Kowalski 2001; Nitendel-Bujakowa 2001].

Analiza przedstawionych wyników badań ujawniła, że matki i ojcowie stosujące strategię opartą na agresji, przyczyniają się do modelowania u dziewcząt i chłopców strategii polegającej na agresywnym zachowaniu się w sytuacji konfliktu społecznego [por. Rostowska 1996; Wolińska 2000; Brylka 2000]. Rodzice dostarczają dzieciom dorastającym agresywnych wzorów reagowania na konflikt [por. Ratzke i in. 1997; Barłóg 2001; Cywińska 2005; Filip 2013]. Córki i synowie uczą się tych wzorów przez obserwowanie zachowań matek i ojców w warunkach zagrożenia realizacji ich własnych dążeń. Młodzież przyjmuje z otoczenia rodzinnego agresywne formy zachowań i traktuje je jako skuteczne sposoby rozwiązywania problemów, osiągania celów czy też radzenia sobie z sytuacją konfliktu [por. Patterson 1986; Obuchowska 2001; Urban 2005]. Warto zwrócić uwagę na preferencję oddziaływań sprzyjających strategii agresji radzenia sobie dziewcząt i chłopców w wieku dorastania przez rodzica odmiennej płci. Można powołać się tu na zasady socjokulturowej teorii identyfikacji, głoszące, że wpływ na uspołecznienie dziewcząt i chłopców wywierają cechy osobowości tego z rodziców, z którymi dzieci się utożsamiają, a nie tylko fakt zgodności płci modela i identyfikującej się z nim osoby [por. Rychlak, Legerski 1967].

Zreferowane wyniki badań potwierdziły słuszność przyjętych hipotez badawczych. Uogólniając powyższe wyniki, stwierdzić można, iż agresja pomaga rozładować dorastającej młodzieży emocje ujemne pojawiające się w sytuacji stwarzającej zagrożenie dla realizacji ich własnych dążeń. Strategia ta przede wszystkim stanowi formę radzenia sobie z gniewem odczuwanym w sytuacji konfliktu społecznego. Należy także odnotować, że wraz ze wzrostem poziomu gniewu-dyspozycji u adolescentów w sytuacji konfliktu społecznego wzrasta nasilenie strategii agresji radzenia sobie. Świadczy to o tym, że wyuczona dyspozycja do spostrzegania sytuacji, w których dążenia osobiste są sprzeczne z dążeniami innych jako zagrażającej, i reagowanie na nią gniewem ma związek z wyższym poziomem strategii agresji radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego. Należy też zauważyć, iż poszukiwania uwarunkowań agresywnej strategii radzenia sobie wśród lęku jako stan i lęku jako cecha przyniosły zamierzony rezultat w przypadku chłopców. Wzrost poziomu lęku o zróżnicowanej genezie (stan, cecha) wiąże się ze wzrostem agresji u chłopców w sytuacji zagrożenia dla realizacji ich dążeń czy osiągnięcia celu. Natomiast u dziewcząt kumulowanie się lęku może być przyczyną alloplastycznych form sposobów radzenia sobie z lękiem, np. wrogości. Nie należy także zapomnieć, iż proces modelowania odgrywa rolę w genezie agresywnego nawyku reagowania na emocje negatywne, powstające w sytuacji konfliktu społecznego. Dorastający uczy się agresywnego sposobu radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego między innymi przez obserwowanie rodziców, którzy przejawiają taki sposób radzenia sobie w sytuacjach konfliktu społecznego i częsty z nimi kontakt, a więc przez uczenie się społeczne. W przeprowadzonych badaniach odnotowano, że wysoka wartość strategii agresji radzenia sobie rodziców powoduje wzrost strategii agresji radzenia sobie dziewcząt i chłopców w sytuacjach konfliktu. Generalnie wydaje się, że dom rodzinny uczy młodego człowieka agresywnej formy radzenia sobie z emocjami negatywnymi, przeżywanymi w sytuacji konfliktu społecznego.

Bibliografia

- Balawajder K. (2010), *Zachowania uczestników konfliktu społecznego* [w:] D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym. Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?*, Difin, Warszawa.
- Barlóg K. (2001), *Analiza zachowań agresywnych dzieci w wieku przedszkolnym a ich środowisko rodzinne* [w:] M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*. Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej, Warszawa-Poznań.
- Berkowitz L. (1992), *O powstawaniu i regulowaniu gniewu i agresji*, „Nowiny Psychologiczne”, nr 1-2, ss. 87-105.
- Borecka-Biernat D. (2013), *Kwestionariusz strategii radzenia sobie rodziców w sytuacjach konfliktu społecznego w percepcji dziecka* [w:] M. Straś-Romanowska (red.), *Drogi rozwoju psy-*

- chologii wrocławskiej. Tom jubileuszowy z okazji 45-lecia studiów psychologicznych w Uniwersytecie Wrocławskim*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Borecka-Biernat D. (2006), *Strategie radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych. Psychospołeczne uwarunkowania*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Borecka-Biernat D. (2012), *Kwestionariusz strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego*, „Psychologia Wychowawcza”, nr 1-2, ss. 86-118.
- Brylka R. (2000), *Wpływ rodziny na powstawanie agresji u dzieci*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 9, ss. 47-50.
- Cywińska M. (2005), *Przyjaźń i konflikty*, „Życie Szkoły”, nr 1, ss. 4-9.
- Doliński D. (2000), *Emocje, poznanie i zachowanie* [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, GWP, Gdańsk.
- Eysenck M. (2001), *Sprawdź swoje lęki*, „Charaktery”, nr 1, ss. 29-30.
- Filip A. (2010), *Sposoby rozwiązywania konfliktów rodzinnych w percepcji młodzieży różniące się korzystaniem z mediów* [w:] D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym. Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?*, Difin, Warszawa.
- Frączek A. (2003), *Wszystko o twojej agresji*, „Charaktery”, nr 7, ss. 28-30.
- Fredrickson B. (2001), *The Role of Positive Emotions in Positive psychology*, „American Psychologist”, nr 56 (3), ss. 218-226.
- Guszkowska M., Gorący A., Rychta-Siedlecka J. (2001), *Ważne zdarzenia życiowe i codzienne kłopoty jako źródło stresu w percepcji młodzieży*, „Edukacja Otwarta”, nr 4, ss. 155-164.
- Harwas-Napierała B. (1987), *Czynniki społeczno-rodzinne w kształtowaniu się lęku u młodzieży*, Wyd. UAM, Poznań.
- Jaworski R. (2000), *Konflikt pokoleń w okresie adolescencji. Psychologiczne aspekty radzenia sobie ze stresem* [w:] R. Jaworski, A. Wielgus, J. Łukjaniuk (red.), *Problemy człowieka w świecie psychologii*, Wyd. Naukowe NOVUM, Płock.
- Kępiński A. (1992), *Lęk*, Wydawnictwo Sagittarius, Kraków.
- Kubacka-Jasiecka D. (1996), *Adaptacyjno-obronne mechanizmy i funkcje młodzieżowych zachowań agresywnych* [w:] A. Frączek, I. Pufal-Struzik (red.), *Agresja wśród dzieci i młodzieży*, Wyd. Pedagogiczne ZNP, Kielce.
- Kubacka-Jasiecka D. (1986), *Struktura ja a związek między agresywnością i lękliwością*, Wyd. U.J., Kraków.
- Lachowska B. (2010), *Style rozwiązywania konfliktów i ich efekty w relacji między rodzicami i adolescentami- prezentacja narzędzi pomiaru* [w:] D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym. Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?*, Difin, Warszawa.
- Leary M., Kowalski R. (2001), *Lęk społeczny*, GWP, Gdańsk.
- Łaguna M., Bąk W. (2007), *Emocje i przekonania na temat ja. Dwa kierunki wyjaśniania ich wzajemnych relacji* [w:] A. Błachnio, A. Gózik (red.), *Blżej emocji*, Wydawnictwo KUL, Lublin.

- Łosiak W. (2009), *Stres i emocje w naszym życiu*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Milkowska G. (2012), Agresja w okresie dorastania-charakterystyka, przejawy, przeciwdziałanie [w:] Z. Izdebski (red.), *Zagrożenia okresu dorastania*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Nitendel-Bujakowa E. (2001), *Lęki szkolne jako wyznacznik funkcjonowania dziecka*, „Problemy poradnictwa psychologiczno-pedagogicznego”, nr 1, ss. 15-37.
- Obuchowska I. (2001), Agresja dzieci w perspektywie rozwojowej [w:] M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*, Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej, Warszawa-Poznań.
- Ornstein R., Cartrnsen L. (1991), *Psychology: The study of human experience*, HB Jovanovich, San Diego.
- Patterson G. (1986), *Performance models for antisocial boys*, “American Psychologist”, nr 41, ss. 432-444.
- Polak K. (2010), *Uczeń w sytuacji konfliktów szkolnych* [w:] D. Borecka-Biernat (red.). *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym. Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?*, Difin, Warszawa.
- Pufal-Struzik I. (1997), *Niektóre cechy osobowości młodzieży agresywnej*, „Psychologia Wychowawcza”, nr 2, ss. 151-156.
- Ranschburg J. (1993), *Lęk, gniew, agresja*, WSiP, Warszawa.
- Ratzke K., Sanders M., Diepold B., Krannich S., Cierpka M. (1997), *Über Aggression und Gewalt bei Kinder in unterschiedlichen Kontexten. Praxis*, “Kinderpsychologie, Kinderpsychiatrie”, nr 46, ss. 153-168.
- Rosenzweig S. (1976), *Aggressive behavior and the Rosenzweig Picture-Frustration P-F Study*, “Journal of Clinical Psychology”, nr 32 (4), ss. 885-891.
- Rostowska T. (2001), *Konflikt między pokoleniami w rodzinie. Analiza psychologiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Różańska-Kowal J. (2004), *Szkoła jako główne źródło stresu młodzieży w wieku dorastania*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 3, ss. 203-214.
- Rychlak J., Legerski A. (1967), *A sociocultural theory of appropriate sexual role identification and level of personal adjustment*, “Journal of Personality”, nr 1, ss. 36-38.
- Skorny Z. (1987), *Dziecko agresywne-objawy, przyczyny, przeciwdziałanie* [w:] W. Pomykało (red.), *Vademecum dla rodziców dzieci od lat 6 do 10*, Wydawnictwo Współczesne, Warszawa.
- Spielberger C., Reheiser E. (2003), *Measuring anxiety, anger, depression, and curiosity as emotional states and personality traits with the ATAI, STAXI, and STPI* [w:] M. Hersen, M. Hilsenroth, D. Segal (red.), *Comprehensive Handbook of Psychological Assessment, Vol2: Personality Assessment*, John Wiley&Sons, Hoboken.
- Terelak J. (2001), *Psychologia stresu*, Oficyna Wydawnicza „Branta”, Bydgoszcz.
- Tyszkowa M. (1986), *Zachowanie się dzieci w sytuacjach trudnych*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.

- Urban B. (2005), *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Voss H., Keller H.(1983), *Curiosity and exploration. Theory and results*, CA: Academic Press, San Diego.
- Wolińska J. (2013), *Dynamika, profilaktyka i resocjalizacja agresji dzieci i młodzieży* [w:] D. Borecka-Biernat (red.), *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży. Uwarunkowania oraz możliwości ich przezwyciężania*, Difin, Warszawa.
- Wolińska J. (2000), *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*, Wyd. UMCS, Lublin.
- Woźniak-Krakowian A., Wiczorek G. (2009), *Przemoc w szkole jako zjawisko społeczne* [w:] A. Woźniak-Krakowian, E. Napor, I. Gomółka-Walaszek (red.), *Problemy marginalizacji dzieci i młodzieży*, Wyd. AJD., Częstochowa.
- Wrześniewski K. (1996), *Style a strategie radzenia sobie ze stresem. Problemy pomiaru* [w:] I.Heszen-Niejodek, Z.Ratajczak (red.), *Człowiek w sytuacji stresu. Problemy teoretyczne i metodologiczne*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Wrześniewski K. (1991), *Trójczynnikiowy inwentarz stanów i cech osobowości*, „Przegląd Lekarski”, nr 48 (2), ss. 222-225.